

ПРАВА ЛЮДИНИ І НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

А.С.МАЦКО

*М*творення нової держави, зміна політичного режиму влади – перехід від тоталітаризму до демократичних форм управління в суспільних відносинах в Україні поставили безліч проблем. Однією з них є реформа права, особливо того, через яке реалізується кримінально-правова політика держави.

Розглядаючи проблему, пов'язану з реалізацією кримінально-правової політики кожної держави, в тому числі й України, ми в першу чергу визначаємо відповідність такої політики загально визначеним міжнародно-правовим нормам, які регламентують захист Прав Людини. Насамперед, таку діяльність порівнюють з вимогами Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права. До речі, саме під таким кутом зору кожна держава робить звіт у Комітеті Організації Об'єднаних Націй.

Беручи до уваги цей напрям, треба підкреслити, що, проголосивши про державний суверенітет, Україна взяла на себе зобов'язання визнавати пріоритет норм міжнародного права, як і загально-новизнані людські цінності¹. Безумовно, із взяттям таких зобов'язань постало питання і про діяльність держави щодо відповідності новоположним принципам, які визначені в Загальній декларації Прав Людини, міжнародних пактах, конвенціях.

Мацко Анатолій Степанович – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Наукового центру Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

Розглядаючи це в контексті розвитку, необхідно зауважити, що початкові кроки зроблені, а саме: відбувається виконання - у певних межах - міжнародних зобов'язань, мають місце процеси імплементації (впровадження) міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство. Треба віддати належне законодавцю і відзначити, що помітним досягненням є, перш за все, звільнення кримінального закону від політичного забарвлення. Проведення декриміналізації дозволяє це побачити. Наприклад, Кримінальний кодекс України після внесених змін не містить норми, згідно з якою можна було б притягти до відповідальності того чи іншого громадянина за його погляди². Як бачимо, такий підхід відповідає принципам, що є в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права. Далі, наш законодавець почав трансформувати у національне законодавство міжнародно-правові стандарти, свідченням чому є:

а) створення законів про правоохоронні органи, такі як міліція, прокуратура із визначенням їх компетенції; про діяльність у сфері оперативно-розшукової компетенції правоохоронних органів, у тому числі і СБУ;

б) прийняття норм про правовий захист підозрюваного, обвинуваченого та підсудного за участю захисника, доповнення їх прав³;

в) внесення змін стосовно утримання неповнолітніх у дитячих закладах тюремного типу, приведення правового статусу засудженого у відповідність із Пекінськими правилами, передбаченими Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН та керівними принципами ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх⁴.

Все це сповнює оптимізмом, і, на нашу думку, частково знімає напруженість ситуації у правовому регулюванні на національному рівні відповідно до міжнародних стандартів.

Тепер варто більш детально торкнутись важливого питання, пов'язаного із покаранням, тобто впливом на особу. В Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права є відповідна регламентація щодо цього питання. Зокрема, там передбачається, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському та принижуючому гідність поведінню чи покаранню. Далі, жодна особа без її вільної на те згоди не може бути піддана медичним чи науковим дослідям. Саме це положення викликає пильну увагу громадськості. Україна також звітує в ООН стосовно наведеного вище.

Вважаємо за доцільне запропонувати деяке своє бачення виконання нашою державою міжнародно-правових норм і рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН з цього питання.

Ще у 1985 р. більшість учених, як і громадськість, висували пропозиції про реформу кримінального (мається на увазі аспект інституту покарання) та кримінально-виконавчого (кримінально-виправного) законодавства. Це базувалось на тому, що наш інститут покарання, як взагалі вся пенітенціарна система, не відповідає своєму призначенню. Подібні погляди не втратили актуальності і зараз, бо за той час, що минув, відбулися лише деякі зміни. Проте розглядати інститут покарання в аспекті диференційованого впливу на особу, яка вчинила злочин, і яким, тобто злочином, завдано шкоди суспільству різного ступеня тяжкості, то весь інститут не збагатився, а, навпаки, збіднів. Норми не враховують положень міжнародно-правових актів, особливо Рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН, які стосуються питань боротьби зі злочинністю. Цей висновок ґрунтується на такому аналізі.

Розглянемо питання, чи відповідає сам інститут покарання загально визнаним людським цінностям? Безумовно, людина, яка вчинила злочин, має бути покарана, бо завдала шкоди суспільству і за це повинна нести відповідальність. Це аксіома. Відповідно до міжнародно-правових норм і нашого чинного законодавства, як і тих двох нових проектів кримінального кодексу, що надруковані в пресі для обговорення, покарання має на меті не тільки карати за вчинений злочин, але й виправляти та перевиховувати засуджених у дусі чесного ставлення до праці, належного додержання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має за мету завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність⁵.

Розглядаючи систему покарання, слід уважно придивитися до реалізації кримінально-правової політики — її пенітенціарного напрямку. Взагалі пенітенціарна політика, яка є в кожній державі, в Україні існує на нормативно-правовій базі, прийнятій ще в 1961 р. (як і вся кримінально-правова політика). До цього часу система покарання лишається такою, яка у своїй більшості має єдиний і розповсюджений вид покарання — "позбавлення волі", проте як існує невизначена система покарання у бік економії репресій.

Старий підхід призводить до існування великої і складної проблеми — утримання засуджених до такого виду покарання.

Особливо це пов'язане із перенаповненістю виправно-трудових закладів, складністю підтримання їх у належному санітарному стані. Наприклад, установи посиленого режиму перенаповнені на 33,4 % (дані по всій Україні).

Також існує проблема, яка тісно пов'язана із згаданим вище явищем, — проблема невідправки із слідчих ізоляторів до установ виконання покарання засуджених за вироком. До речі, слідчі ізолятори перенаповнені так само. Ця цифра значно більша. Вона перевищує 44 %. Особи, які ще не є засудженими, а лише підозрюються у вчиненні злочину, перебувають у жахливих умовах, а саме: сплять по черзі; повна антисанітарія; підвищений ризик захворюваності; існує проблема виникнення епідемій та інших захворювань; поширюється притаманне таким закладам захворювання туберкульозом.

Лікарняні заклади пенітенціарної системи неспроможні повністю захистити від захворювань і попередити їх, крім того, їхній стан потребує справедливої критики. Наведемо ось такі дані перенаповненості: спеціальні лікарні перенаповнені на 43,1 %, лікарняні заклади при установах виконання покарання — 44,9 %, лікарняні заклади в СІЗО — 14,8 %.

Такий стан дає підстави стверджувати, що реалізація кримінально-правової політики в Україні ведеться з порушенням прав людини. Крім того, в місцях позбавлення волі трапляються випадки свавільного ставлення до засуджених, побиття останніх посадовими особами установ виконання покарання. На жаль, хоча такої статистики немає, про існування цього негативного явища свідчать як матеріали, надруковані у пресі, так і розповіді очевидців. Як відомо, є така міжнародно-правова норма, яка передбачає чуйне і поважне ставлення до людської гідності і оснований на принципах прав людини. А чи ж прослідковується вона у законодавстві України? Давайте поглянемо, які заходи впливу, тобто покарання, застосовуються в нашій державі, чи відповідають вони меті і міжнародно-правовим документам. Отже, згідно з чинною ст.23 КК України до осіб, які вчинили злочин, суд може застосовувати такі основні види покарань:

- а) позбавлення волі;
- б) виправні роботи без позбавлення волі;
- в) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- г) штраф;
- д) громадську догану.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватися такі додаткові види покарання: а) конфіскація майна; б) позбавлення військового або спеціального звання; в) позбавлення батьківських прав.

Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватися не тільки як основні, але й як додаткові покарання⁶.

На першому місці, як бачимо, стоїть такий вид покарання, як позбавлення волі. Це не великий штрих, але він свідчить, що цей напрям правової політики держави здебільшого спрямований не у бік гуманізації та економії репресій. Перелік покарань, що розташовані у статті за ступенем їхньої тяжкості, породжує відповідну практику їх застосування. Як приклад наведемо такі дані. Згідно із статистикою, в Україні питома вага тяжких злочинів не дуже велика. Кількість вчинених злочинів, що перераховані у ст.7¹ КК України, у структурі злочинності становить 27,9 % (за 1995 р.), а застосування покарання у вигляді позбавлення волі до винних у вчиненні злочину за аналогічний період складало 35,6 % від усіх видів покарань.

Як бачимо, навіть при простому порівнянні цих показників питома вага такого роду покарання, як позбавлення волі у структурі заходів кримінально-правового впливу вища за питому вагу тяжких злочинів. Необхідно підкреслити, що саме цей вид покарання в нашій країні є одним із найсуворіших і створює для суспільства багато проблем, пов'язаних із приниженням людської гідності. Так, у звіті України в ООН та звіті Гельсінській федерації у Відні зазначалось, що через перенаповненість у приміщеннях установ виконання покарань засуджені хворіють, серед них поширюються різні негативні явища і створюється субкультура злочинного світу⁷.

Стосовно вищої міри покарання – смертної кари, про яку тепер ведеться багато дискусій, зауважимо, що перед вступом до Ради Європи керівники нашої держави зобов'язалися переглянути ставлення до цієї міри покарання. На нашу думку, зумовлено це не тільки тим, що цей вид покарання до цього часу не внесений в перелік видів покарань, – він існує окремо, але й тим, що його виконання провадилася згідно з підзаконним актом – інструкцією. Проте головним тут є фактор втручання держави в абсолютні (природні) Права Людини. Не держава наділяла ними людину і тому не може відібрати їх у того чи іншого індивідуума. Це особисте бачення автора, яке ґрунтується саме на розмежуванні повновладдя держави і громадянина.

Таким чином, конче потрібно переглянути ставлення до цього виду покарання. Втім слід зауважити, що аргументи щодо необхідності існування у Кримінальному кодексі України смертної кари як виду покарання пов'язані із загальним уявленням про призначення видів покарань у відповідності до криміногенності суспільства та тяжкості злочинів і не відповідають ученню про злочинність.

Щодо цього зауважимо таке. Можливо, рівень деяких злочинів і потребує суворого покарання, але тут належить визначити ступінь шкоди, завданої суспільству, причому з урахуванням винесення та виконання вироку смертної кари і самого процесу виконання. Що стосується останнього, то воно створює можливість судити і про втрати суспільства взагалі.

Отже, наведене, як нам здається, потребує рішення про призупинення застосування смертної кари.

При розгляді деяких аспектів інституту покарання виникли підстави стверджувати, що до цього часу направленість реалізації кримінально-правової політики держави має репресивний характер, або інакше, переважає репресивний підхід над гуманістичним. Дійшовши такого висновку і констатуючи, що перелік видів покарань досить таки обмежений, а практика їхнього застосування є невинноватною, ми запитуємо: як вийти з цього скрутного становища?

Насамперед, потрібно наблизитися до рівня міжнародно-правової регламентації, а також позицій ООН та інших організацій стосовно реалізації кримінально-правової політики, і безумовно, щодо видів покарань. Так, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН N 45/107 "Міжнародне співтовариство в галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку" в п.2 проголошує, що держави-члени мусять переглянути свої національні законодавства, щоб останні відповідали вимогам міжнародного кримінального права. І тут же в п.14 дає рекомендації щодо побудови системи кримінального правосуддя — її гуманізації, раціоналізації, альтернативних підходів до винесення вироків⁸.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН за N 45/108 викладені принципи, що стосуються реалізації напрямів боротьби із злочинністю, зокрема, даються як рекомендації Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо заходів кримінально-правового впливу, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. Так, у п.23 цих правил передбачається, що для забезпечення відповідальності залежно від характеру злочину, його ступеня тяжкості, особистості злочинця, а також в інтересах захисту суспільства, і щоб уникнути неспра-

ведливого, невинуваченого застосування заходів ув'язнення у суду має бути широкий вибір заходів кримінально-правового впливу. Країнам-учасникам рекомендовано ввести такі санкції:

- а) усні: зауваження, догана та попередження;
- б) умовне звільнення від відповідальності;
- в) обмеження у громадянських правах;
- г) економічні санкції та грошові покарання, такі як разові штрафи і

щоденні штрафи;

- д) конфіскація або позбавлення права власності на майно;
- е) повернення потерпілому майна або виділення компенсації;
- є) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою виконання

виroku;

- ж) умовне звільнення з ув'язнення під судовий нагляд;
- з) примусове виконання громадських робіт;
- и) направлення у виправний заклад з обов'язковою щоденною

присутністю;

- і) домашній арешт;
- ї) будь-який інший вид, не пов'язаний із тюремним ув'язненням;
- й) можливе будь-яке поєднання вищенаведених мір⁹.

Порівняння з переліком видів покарань, передбачених у нашому законодавстві, доводить, що воно не використало рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, викликають незадоволення проекти Кримінальних кодексів України, які подані для обговорення. Так, ст.52 "Види покарань" проекту Кримінального кодексу України, підготовленого Комісією Верховної Ради України, сформульована таким чином:

"Стаття 52. Види покарань.

1. До фізичних осіб, які вчинили карані діяння, можуть застосовуватись:

- а) кримінальна реституція;
- б) догана і публічне вибачення;
- в) позбавлення права займати певні посади або займатися певною

діяльністю;

- г) штраф;
- д) конфіскація майна і коштів, здобутих злочинним шляхом;
- е) безплатна фізична праця на користь суспільства;
- є) вислання іноземця за межі України;
- ж) обмеження по службі військовослужбовця;
- з) направлення військовослужбовця в дисциплінарну частину;
- и) позбавлення волі;
- і) смертна кара.

2. Фізичну особу, яка вчинила каране діяння, може бути піддано будь-якому покаранню, передбаченому відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, як окремо, так і в будь-якому їх поєднанні.

3. Юридична особа за вчинення злочину підлягає оголошенню її злочинною організацією та ліквідації¹⁰.

Інший проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, визначає ось такі види покарань, які можуть бути застосовані судом до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину:

- 1) покладення зобов'язання відшкодувати заподіяну шкоду;
- 2) штраф;
- 3) позбавлення військового або спеціального звання;
- 4) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 5) виправні роботи;
- 6) обмеження по службі для військовослужбовців;
- 7) арешт;
- 8) конфіскація майна;
- 9) обмеження волі;
- 10) утримання в дисциплінарній частині для військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі;
- 12) смертна кара¹¹.

Як видно, в обох проектах пропонується змінити розташування мір покарання за ступенем тяжкості: від менш суворих до більш суворих. Це, без сумніву, позитивне. Але знову в обох проектах має місце такий вид покарання, як смертна кара, і її статус не оговорений, як це зроблено у міжнародно-правових актах. Крім того, не використані поради Рекомендацій.

До речі, ці Рекомендації знайшли своє застосування у деяких країнах. Так, згідно з реформою законодавства, яка триває у Великобританії, заходами кримінально-правового впливу, що перераховані в Акті повноважень кримінального суду від 1973 р., є:

відносно осіб, які вчинили правопорушення вперше або таке, що не містить у собі значної громадської небезпеки, або які не відносяться до категорії звичних злочинців*:

- 1) відстрочка виконання вироку;

* Термін "звичні злочинці" згідно з § 28(3) Закону про повноваження кримінальних судів застосовується щодо осіб, якщо: а) злочин був вчинений до завершення трьохлітнього періоду з часу останньої судимості за злочин, за який було призначено 2 роки або більше тюрми, позбавлення волі, виправного виховання, превенційного заходу; б) злочинець, принаймні, був засуджений за обвинувальним актом тричі при досягненні ним 21 року за злочини, за які призначалося по 2 роки позбавлення волі або більше; в) загальна чисельність років покарання у вигляді позбавлення волі, до яких була особа засуджена раніше, складає не менше 5 років.

- 2) пробація* та умовне звільнення;
- 3) пробація з вимогою повсякденної присутності у виховному центрі;
- 4) повне або ж часткове (умовне) звільнення;
- 5) заміна пробації умовним звільненням;
- 6) громадські роботи у формі надання соціальних послуг;
- 7) заміна або видозміна ухвали про залучення до громадських робіт у формі надання соціальних послуг;
- 8) тимчасове обмеження волі щодо особи, яка раніше не відбувала покарання;
- 9) умовна відстрочка виконання покарання у вигляді позбавлення волі;
- 10) нагляд суду за відстрочкою виконання покарання;
- 11) позбавлення волі;
- 12) штраф;
- 13) застава;
- 14) компенсація шкоди;
- 15) позбавлення майна, яке використовувалося для вчинення злочину;
- 16) позбавлення права їздити на автомобілі¹².

Відносно звичних злочинців існує окрема система заходів кримінально-правового впливу.

Порівняння існуючого законодавства, проектів Кримінального кодексу України із законодавством Великобританії показує, що останнє має більш широкий вибір заходів кримінально-правового впливу на злочинця, якому надається можливість виправитися без ізоляції від суспільства.

Проведене дослідження дає підстави твердити, що слід глибше вивчати міжнародно-правові документи і досвід інших держав.

На закінчення зробимо висновок: на жаль, система реалізації кримінально-правової політики в нашій державі перебуває ще під впливом репресивного підходу, вона потребує змін з урахуванням проголошених цілей -- створення

* Пробація – це інститут покарання, який застосовується судом замість призначення покарання у вигляді позбавлення волі і у відповідності з яким засуджений буде перебувати під наглядом посадової особи (із спеціальної служби по виконанню даного заходу) протягом терміну, визначеного в ухвалі суду. Під час пробації до засудженого, в залежності від поведінки, можуть застосовувати інші заходи впливу.

відкритого суспільства, визнання міжнародних норм, загально-людських цінностей.

Маючи на меті побудову громадянського цивілізованого суспільства, в першу чергу слід при підготовці документів звертати увагу на відповідність їх міжнародно-правовим нормам, і зокрема тим, які регламентують права Людини, а також аспект боротьби зі злочинністю в контексті розвитку.

¹ Див.: Декларація про державний суверенітет // Права Людини. К.: Юрінформ, 1992. С. 11.

² Див.: Зміни та доповнення до Кримінального кодексу України в ред. Закону від 14 квітня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1989. № 17. Ст. 148.

³ Див.: Ст. 44, 45, 114, 123, 124, 125, 126 КПК України зі змінами та доповненнями за станом на 1 серпня 1995 р. // Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 79-80; 175-178; 187-188.

⁴ Див., наприклад: Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы). Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 45/112 // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на сорок пятой сессии: Официальные отчеты. Т.1. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991. С. 269-287.

⁵ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 68.

⁶ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 70.

⁷ Див.: Звіт України в Комітеті ООН стосовно стану прав людини в Україні // А/НОК. С. 9.

⁸ Див.: Резолюция и решения, принятые Генеральной Ассамблеей ООН. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991.

⁹ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей ООН. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991. С.265.

¹⁰ Проект Кримінального кодексу України, підготовлений Комісією з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю Верховної Ради України // Іменем Закону. 1992 (спеціальний випуск).

¹¹ Див.: Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Іменем Закону. 1994. № 50.

¹² Див.: Акт 1973 г. "О полномочиях уголовных судов" (окремый документ).